

HÁBORÚS ANZIKSZ

SZALIPSZKI PÉTER

A 2. világháborúról megjelent már számos monográfia, a hadmozdulatok részletes taglalásával. Különböző szemléletek érvényesültek ezekben a kiadványokban és sokáig munkát adnak az igazra törekvő történészek számára. Revideálni a már megfogalmazottakat, eddig még fel nem használt források bevonásával új ítéleteket alkotni az apokaliptikus évek valamely részletéről -vonzó perspektíva. Tanulmányunkkal nem ilyen babérokra pályázunk. A rendelkezésünkre álló források közlésével, elemzésével elsősorban az a szándékunk, hogy a háborús idők hatását, következményeit egy matyó (nagy)család esetében bemutassuk.

Első világháborús ihletésű kéziratok, tábori levelek közlésére, elemzésére, mint a népi írásbeliség¹ egyik formájára, leginkább a néprajzi irodalomban találunk példát.² Az etnográfusok a lapokat elsősorban, mint a népi (paraszti) társadalom egy különleges helyzetre (a háborúra), a közösségből való kiszakadásra való reagálásának, megnyilvánulásának attribútumait vizsgálják.

Történeti forrásként igen ritka a felhasználásuk,³ hiszen a háborúra vonatkozólag ezek a levelek alig tartalmaznak információt, a hátország történetéhez pedig számos más forrástípus is rendelkezésre áll. A második világháborús tábori levelezőlapok a háború menetére vonatkozólag még annyi információt sem tartalmaznak, mint a megelőző háborúban keletkezett levelek,⁴ hiszen nem lehetett a harci cselekményekre vonatkozó semmiféle adatot közölni, mert ezek „hadi titkot képeztek”, s nem lehetett a katonának a saját helyzetére, állapotára vonatkozó megjegyzést tenni, mert az meg„demoralizáló” lett volna. S mindezt az előljárók alaposan ellenőrizték is, és a tüzetes átolvasást a címző lapon pecsétjükkel („Ellenőrizve”) és aláírásukkal hitelesítették. Mindezek ellenére úgy véljük, a lapok érdemesek a közlésre, hiszen felhasználásuk, feldolgozásuk említett korlátai ellenére is igen érdekes kortörténeti dokumentumok, a nehéz idők markáns hírmondói.⁵

Minden forrásközlés óhatatlanul felvet ortográfiai problémákat. Keskeny mezsgyét jelent a szövegűség és az érthetőség helyes arányának megtalálása. Ezen arányok megállapításánál és alkalmazásánál úgy véljük, a szövegközlés legfőbb célja az elsődleges szempont. A képeslapok és levelezőlapok szövegét elsősorban a történelmi korról szóló

¹ A népi írásbeliség etnográfusi szemléletű vizsgálatát kétségkívül Ujváry Zoltán alapozta meg. *Ujváry Z.*, 1960., 1963., 1980.

² Például *Viga Gy.*, 1985.; *Xantus Gy.*–*Zsupos Z.*, 1989.

³ Ezek közé tartozik *Hanák P.* 1973. cikke, amely a népi levelezés, így a fronton harcoló katonák és családtagjaik közötti lapváltás történelmi előzményeit rendkívül széleskörűen feltárja.

⁴ Ez lehet az oka, hogy tudomásom szerint nemigen van olyan történeti munka, amely forrásként alkalmazná a második világháborús levelezőlapokat. A néprajzosok érdeklődését pedig a második világháborús levelezőlapok talán ezért nem keltették fel, mert a háború időszakának népeletére vonatkozólag még a legutóbbi időkig is számolatlanul álltak rendelkezésre az élő adatközlők.

⁵ Magunk nem foglalnánk állást e cikk „tudományi” hovatartozásában, egyformán ajánljuk a történészek, a néprajzosok és a nagy háború emberi vetületei iránt érdeklődő minden olvasó szíves figyelmébe.

informatív anyagnak tekintjük, ezért megengedhetőnek vélünk némi változtatást. A tagolatlan, folyamatos szövegbe interpunkciós jeleket iktatunk, az új gondolati egységeket a szöveg eredeti írásmódjától eltérve nagy kezdőbetűvel kezdjük.

A képeslap és levelezőlap együttes az Abaúji Múzeumba az encsi Helytörténeti Gyűjtemény felszámolásakor került, így eredete, mint számos más, az encsi gyűjteményből származó anyagnak nem tisztázott, és már nem is tisztázható.⁶ Meg kell elégednünk a pusztá tartalommal, de nem várható el a közreadó részvétlensége sem, hiszen a lapok a kor meghatározta életmozzanatok közvetítik, ugyanakkor örökérvényű alapkérdésekről: életről, halálról, túlélésről, kapcsolatokról, kapcsolattartásról szólnak. A frontkatonák számára kapaszkodót, gyakran az utolsó szalmaszálát jelentette az otthoni levél, a kis csomag.

A képeslapok, levelezőlapok címzettjei Mezőkövesden a gróf Tisza István 1. szám alatt. Gáspár András, Gáspár Andrásné, Gáspár Mátyás, Gáspár Mihály és Ali Jánosné, vélhetően a népes Gáspár familia egyik lány tagja, aki ha férjhez menetelekor az Ali hadba⁷ is költözött, miután férje a frontra került visszament szüleihez. Ennél sokkal valószínűbb azonban, hogy a vő, Ali János költözött Gáspárekhoz, mert egy, Gáspár Katalinnak, az említett címre szóló levelezőlapon Gáspár Gáspár honvéd a frontról sógorát is „*tisztel*”, másrészt egy 1943. XI. hó 3-án Gáspár Mihály honvédtől származó „Ali Jánosné úrasszonynak” a már említett címre szóló lapon a következő a megszólítás: „*Kedves testvéreim, Kati és Mari...*”⁸ Nyilvánvaló, hogy az első helyen megszólított testvér keresztnéve egyezik meg a címzettel. Egyébként Kövesden az egyik legnagyobb a Gáspár had volt, s a nemzetség olyan 100 holdat bírt, egy tagja Gáspár György (Gyura) pedig 1900-tól 1922-ig bírója volt a városnak. Az Alik sokkal kevésbé voltak módosak, közöttük még zsellér is akadt.⁹

Hogyan érinti meg az idő a Gáspár családot a lapok tanúsága szerint?

1938. XI. 13-i kassai postai pecséttel találunk egy képeslapot a kassai főtérről.¹⁰ A képeslap azonban még az I. bécsi döntés előtt adatott ki, hiszen kiadója így jelöli magát „Fried-Kosice”, az ábrázolt tér megjelölése pedig így iratik: „Kosice-Stefánikova ul.” Mindezt ellensúlyozandó az előző érából maradt lapon, illetve a Széchenyit ábrázoló 10 f-es bélyegen van egy másik pecsét is, ennek peremfelirata KASSA VISSZATÉRT, köztép mezejében pedig szárnyas takarók között a Szent Korona látható. Lám, csak egyetlen képeslap jegyei is mennyire idézik az időt amelyből való.

A képeslap frott szövege sajnos nem olvasható ki végig, mert a ceruzás írás nyilván a sok fogdosástól helyenként teljesen lekopott. Az aláírás is kivehetetlen, ezért nem tudjuk, hogy a népes Gáspár család melyik tagja írta néhány nappal Kassa megszállása, Horthy kormányzó fehérlovas bevonulása után: „*Szeretett kedves Szüleim! Jó egészséget kívánok mindnyájuk számára, mint hála Isten nekem van. Tudatom soraim (sorsom - Sz. P.) felől, a csomagot megkaptam. Tudatom velük, hogy eszt a lapot már Kassán vettem. Egy huszárhadnaggal járok autón, a hadnagy úr futár, én meg kísérő vagyok mellette. ...kával a bevonulást is láttuk, igaz, hogy egy kicsit félős volt, mert könnyen belénk*

⁶ Az encsi Helytörténeti Gyűjtemény fennállásának 12 esztendeje alatt semmiféle leltározási, nyilvántartási tevékenység nem történt az intézményben, ezért szinte lehetetlen a gyűjteményből a felszámolásakor az Abaúji Múzeumhoz került tárgyak és dokumentumok eredetének és történetének feltárása.

⁷ Témánk szempontjából feleslegesnek véljük a hadas településrendről való bővebb fejtegetést, csak Morvai Judit alapvető tanulmányát említjük. *Morvai J.*, 1966.

⁸ Abaúji Múzeum adattára: 612/1.

⁹ Köszönet a Gáspár és az Ali familiára vonatkozó szóbeli információkért Hajdú Ráfis Jánosnak.

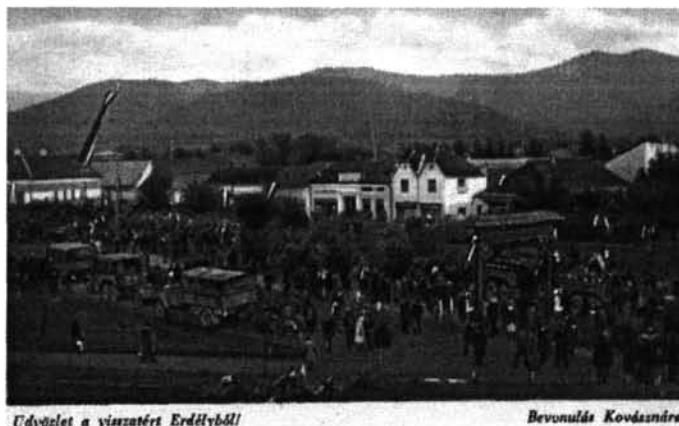
¹⁰ Abaúji Múzeum adattára: 612/1.

löhettek volna azok a bitang csehek...” Sajnos a szöveg a továbbiakban teljesen megfejt-
hetetlen.



*Horthy bevonulása Kassára*¹¹

A következő lap arról tanúskodik, hogy Gáspár György szkv., a 2. bécsi döntés után már Erdélyben szolgál. A képeslap egyébként román kiadású, 2 filléres bélyege a magyar Szent Koronát ábrázolja. A feladás időpontja 1940. X. hó Gáspár András úrnak. „Szeretettel gondolok Erdélyből szerető fiuk Gyurj”¹² feladó Gáspár György szkv. Kovászna.



*A magyar hadsereg bevonulása Kovásznára*¹³

¹¹ Az osztott képeslapon a fehér lovon bevonuló kormányzó körüli képek azt asszociálják, hogy Horthy a kuruchagyományok folytatója, nemzetgyarapító, általa nyerte vissza Magyarország egyházi életének, kultúrájának Trianonnal elvesztett emlékeit.

¹² Abaúji Múzeum adattára: 612/2.

¹³ Zempléni Múzeum gyűjteménye

A 3. képeslapot Losoncon adták fel 1941. IX. havában. Szövege: „Kedves Szüleim. Szeretettel szólok a messze távolból, ahol én magam nagyon jól érzem, nincsen semmi bajom. Józsi bátyámék is jól vannak, nagyon szép kis csendes lakások van. Elég szép kis város ez a Losonc, majd ha haza megyek, pénteken majd többet tudok mondani. Mégegyszer üdvözljük mind a hárman mindnyájukat. Isten velük.”

A lap szövegéből kiderül, hogy a Gáspár család egyik tagja, Józsi a feleségével a visszacsatolt Felvidékre költözött, és már be is rendezkedett új lakóhelyén, olyannyira, hogy vendégül tudja fogadni egyik testvérét. Ebből a lapból még nem tudni, hogy Józsi Losoncon mivel foglalkozik, de egy 1938. XII. hó 19-én keltezett levelezőlapból, amelyet Gáspár György örvezető úrnak a miskolci Rudolf Laktanyába címezett, egyértelműen kiderül, hogy Józsi egyike azon számosoknak, akik a visszacsatolt területek igazgatására, a magyar szupremácia biztosítására érkeztek, hiszen a lap zárósora a következőképpen szól: „Szervusz öcsém ölel bátyád Józsi. Losonc. Rendőrség.”¹⁴ A visszacsatolt területek autochtón magyar értelmisége meglehetősen -és joggal- sérelmezte mellőzöttségét, hiszen a trianoni diktátumot követően a csehszlovák állam fosztotta meg államigazgatási és államhatalmi funkcióitól és hivatalaitól megbízhatatlanságára hivatkozva, a visszacsatolást követően pedig a magyar állam sem tartott igényt szolgálataira, hanem az „anyaországból” telepített hivatalnokokat, rendőröket a visszakerült részekre.

A Gáspár család közvetlen részese a második bécsi döntés következményeinek is, hiszen az egyik Gáspár fiú, György tagja az Észak-Erdélyt megszálló magyar hadseregnek. Természetesen egy katonának nagyon kevés információ állt rendelkezésére az események megítélésére vonatkozólag, pedighát maga a katona volt alapeleme a hadmozdulatoknak. Meggyőződésünk az, hogy csak a primér források, a korabeli szereplők -még ha oly kicsiny szereplők - közvetlen megnyilvánulásainak ismerete vezethet el ahhoz, hogy a résztvevőket ne pusztán a parancsokat automatikusan teljesítő ólomkatonáknak, hanem a háborús helyzetben is élő-eleven embereknek tekinthessük, akiknek érzéseik, vágyaik vannak. A legelsődegesebb vágyuk a leszerelés, az hogy szeretnének mihamarabb visszakerülni a megszokott, biztos élethelyzetbe, családtagjaik körébe, ennek kifejezése a levelezőlapok leggyakrabban visszatérő motívuma. „Kedves Szüleim! Jó egészséget kívánok a számokra, mint hála Isten nekem van. Kedves szüleim még mindig itt vagyunk a határon, nem tuggyuk, hogy mikor lépjük át a határt vagy hogy egyáltalán átlépjük-e, mert már a mi századunktol is szereltek le ötvenen, hát így nem tuggyuk, hogy mi lesz velünk az is lehet, hogy haza menyünk Egerbe, de az is, hogy bevonuljunk. Hát még biztosat nem tuggyunk, hogy hogy lesz. Kedves édes anyám Jóskától még mindig nem kaptam lapot, lehet, hogy nem is akar írni. Még lehet, hogy egy lapot írok neki, de nem biztos. Édes anyám Técsőnél vagyunk egyéb semmi nincs. Isten velük fiuk (György).”¹⁵

A fentiekben már idézett 1940. IX. 20-án a kovásznai postahivatalban lepecsételt képeslap arról tanúskodik, hogy a második bécsi döntés után a magyar hadsereg és Gáspár György szkv. átlépte a magyar-román határt.¹⁶ A Magyarországhoz újonnan visszakerült területeken szolgálatot tévő katonák gondolkodásáról, lelkiállapotáról jó képet ad Gáspár György szkv. 1940. IX. 26-án írt levelezőlapja: „Kedves édes apám, édes anyám és testvéreim(!) Jó egészséget kívánok a jó istentől, mint hála isten nekem van. Édes anyám, a levelüket megkaptam, mind a hármat majdnem egyszerre. Édes anyám, amióta

¹⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/1.

¹⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/49. 1940. szeptember 5. pecséttel.

¹⁶ L. 12. hivatkozásunk.

aratási szabadságomról bejöttem legalább 10 levelet írtam haza, majd lassan hazaér mind.”¹⁷ Arról is értesülünk a levelezőlap olvasásakor, hogy az Erdélyben szolgálatot teljesítő katonáknak lehetőségük volt a számukra és családjuk számára fontos dolgokkal is foglalkozni: „Édes anyám az(t) a vászon(t) meg a gyócsot még itt nem néztem, főrevaló kendőt néztünk, én kettőt akartam venni, de odahaza épen négyet lehet kapni azér a pénzér...”¹⁸ A legfontosabb tényező azonban a hazakerülés lehetősége, a leszerelés esélye, várható ideje: „Édes anyám a leszerelésről pedig még nincs semmi szó, de körülbelül egerbe szerelünk le. 21. ikén leértünk a határra, mellett vagyunk egy faluba, Kovásznán.”¹⁹ A lap a továbbiakban arról szól, hogy a leszerelés helyszínére, Egerbe való érkezés legalább 6 napot vesz igénybe, „minden percen” várják az indulást. A többi lapból azonban kiderül, hogy ez csupán a haza vágyakozó katona megalapozatlan reménykedése volt, hiszen jó ideig még állomáshelyén kellett maradnia. Az is kiderül a levelezőlappól, hogy a Gáspár családból van egy másik katona is, Mátyás. „Matyival pedig nem tudom, hogy mi van..., írják hogy kórházba volt..., ha még nem szerelt le, írják meg neki a címem...”²⁰

Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúba való belépése után nemsokkal már a fronton találjuk a Gáspár család egy másik tagját, Gáspár Mátyás őrzetetőt a „107. ell. o.” kötelékében. Szinte minden tábori levelezőlap a következő kezdőformulával kezdődik: „Kedves szüleim, szeretettel küldöm hozzájok ezt a kis lapot, mejbe kívánok hasonló jó egészséget, mint nekem van hála az Istennek...”²¹ Érdekes a lap egész szövegét közölni, hiszen így érzékelhető, mennyire erős a hazavágyódása, másrészt ez a lap azon ritkák egyike, amelyben a körülményekre vonatkozóan van némi információ. „Nincs semmi bajom és mégis azt írták marinak, hogy beteg vagyok és operáltak. Csak az, hogy nem vagyok odahaza, már pedig nagyon szeretnék haza menni. A hozzám küldött levelüket megkaptam, mejnek nagyon megörültem. Kedves édes anyám én már nagyon sok levelet küldtem, amejbe írtam is, hogy a csomagot megkaptam nem volt semmi baja. Mostmár örjüt (kiemelés - Sz. P.) messze vagyunk egymástól, inét már egy hamar nem fogok haza menni és már meglehetősen fagyások járnak. Szeretném már tudni, hogy édesapámnak nincs e valami baja, mert nagyon rossz álom volt valaméjik nap. Isten velük kedves Szüleim, és testvéreim a messze távolból Mátyás. Kedves szüleim úgy hangzik, hogy már rövidesen haza felé tartunk. Itt már nagyon hideg van, sőt hó is esett. Isten velük.”

A következő 1942. február 12-én lepecsételt losonci levelezőlap arról tanúskodik, hogy Gáspár őrzetető vágya teljesült, hiszen Mezőkövesdre már neki címezték. Testvére, Radványi József, a losonci rendőr írt neki. A néveltérés ellenére a legbelsősegebb testvéri viszonyra engednek következtetni a sorok. Nincs ezen mit csodálkozni, hiszen egy később, 1943. XI. hó 9-én írt lapból kiderül, hogy Radványi József édesanyjának második házassága az, amit Gáspár Andrással kötött. (Lásd a 73. ponthoz tartó levelezőlap szövegét!) Számunkra azonban inkább az az érdekes, hogy a befolyásos rendőr báty, hogyan ajánlja fel segítségét másik testvére, György elhelyezkedéséhez. Csupa olyan hely kerül szóba, ahol valamilyen hadi szempontból fontos termelés folyik! Nem nehéz ebből kihámozni, hogy a testvérek törekvése a frontszolgálattól való megmenekülés. „Édes Matyikám, ne haragudj, hogy hamarább nem írtam, de mindég el vagyok fog-

¹⁷ Abaúji Múzeum adattára 611/7.

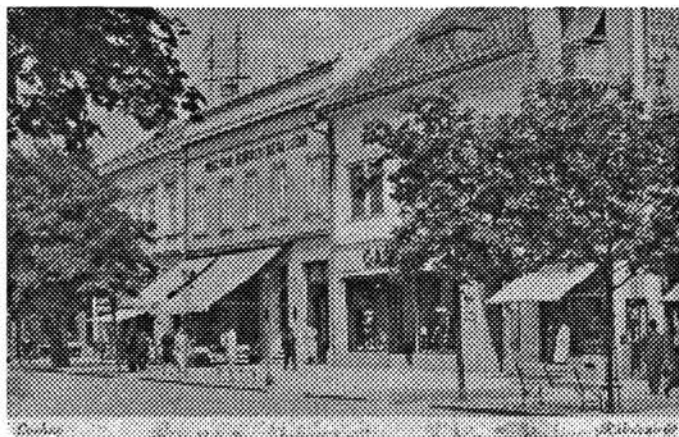
¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Abaúji Múzeum adattára: 611/6.

lalva. Nem tudom, sikerül e néked az említett hely. Értem szavaidból még, hogy Gyurink talán ide számítana eljönni valamilyen munkára. Ellenben ő nékem írt már levelet, de nem említette benne csupán csak annyit, hogy szeretne már velem beszélni. Ha így van, ahogyan írod, akkor írájtok meg, hogy mit szeretnétek, mert esetleg a Füleki gyárban, vagy talán még a Diósgyőri gyárat is megkíséreljük, de közöljétek velem nyíltan az esetleges szándéktokat.”²²



Losonc a Gáspár család „levéltárában” található egyik képeslapon²³

Nem járt azonban eredménnyel a frontszolgálat elkerülésére tett kísérlet, mert Gáspár György szakaszvezető lapjár 1942. június 8-án a frontról írja. A lap megindító részletet tartalmaz az elvállásról: „...Kedves édes anyám, majd ki szakatt a szívem, mikor láttam ott az álmáson magát, Erzsit, Katinkát és Marikánkat. Azt gondoltam, nem is tudom, mi lesz velem, demost már kint vagyunk, és itt kel leni szívvel lélekkel.”²⁴ A sorok végkicsengése még optimizmust sugall, de az idők múltával és a hadi helyzet romlásával egyre inkább a szomorúság, a reménytelenség, az apátia érződik még akkor is, ha a lapok meglehetősen erős sablonba vannak szorítva az ellenőrzés és annak a bevezetőben említett szempontjai miatt. Ez a lap is utal erre a kötöttségre: „...sokat lehetne írni, denem tér, hát majd hahaza megyek többet tudok.”²⁵ Az információ tilalmának még az is általános megnyilvánulása, hogy feladójuk a helyet, ahonnan ír legfeljebb így jelöli meg: „Valahol Oroszországban.”

Ugyanabban az időben két Gáspár fiú is a fronton van. Gáspár Gáspár honvéd 1942. július 13-án lepecsételt lapja így szól: „Szeretet kedves édes apám, kedves testvéreim, tis(zt)elem minyjukat, jóegéséget kívánok, mint nékem van. Ideértünk szerencsésen, gyurinkék is ide jönnek mihozánk, csak még nem beszéltem vele, mer most éjel értünk ide, de hamarosan beszélék velük, hogy nincsevalami baja. Most mást nem írok. Isten velük, velem is(!)”²⁶

²² Abaúji Múzeum adattára: 611/37.

²³ Abaúji Múzeum adattára: 612/3. A képeslap bélyegződátuma 1941. szeptember 4.

²⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/8.

²⁵ Uo.

²⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/9.

Nem tudni mi az oka, hogy a katonai szolgálatot tevőktől annyira eltérő számú levelezőlapot találunk az anyagban. A legrendszeresebb levelező kétségkívül Gáspár György, a Gáspár Gáspártól származó lapok száma mindössze öt, Gáspár Mihály sokszor kap, viszont tőle csak egyetlen lapot találunk az anyagban. Az egyértelműen kiderül, hogy Gáspár Gáspár (köz)nyelvi műveltsége és írástudása a legalacsonyabb szintű a levelezők közül, de éppen ezért az ő lapjain találjuk a palóc–matyó dialektus legarchaikusabb, legérdekesebb megnyilvánulásait. Érzékeltetésül álljon itt 1942. IX. hó 28-án keltezett lapjának néhány sora az ő írásmódja szerint, amikor Mihály öccsét korholja kicsit viccesen, amiért soká írt neki: „...aszt hitem hogy nem is gondoltok ránkse mert ot még más mint it most má meg kezdődött a szüret oszt iszogáltok deit anak hírisincs mánagyon elvégezhetetek (kiemelések – Sz. P.) hameg miránk is gondoltál Kedves misukám...”²⁷ Következő, 1942. okt. 13-án írt lapja Katalin testvérehez és sógorához, vélhetőleg Ali Jánoshoz szól, aki ekkor még odahaza tartózkodik: „...demajmegsegít ajoistenhogy még a messze földrüis hazamenük Kedves Katikám aleveland meg kaptam mejből megértettem, hogy még sogorék odahazavanak matyival hála ajoistenek maj mink is hazamenünk ha el végezőnk csak még nekünk van egy kis munkánk... Kedves Katikám most másat nem írhatok tisztelem sogort tisztelek minyátokat tisztelem éspámékot (kiemelések – Sz. P.) is Istenveletek. Gáspár”²⁸ Utolsó lapja egy húsvéti üdvözet, melyet Mátyás öccsének címezett 1943. április 18-án. Ezután már nem találunk Gáspár Gáspártól származó levelezőlapot, aminek okát nem tudhatjuk, a többi, későbbi lapokban sem találunk utalást arra, hogy leszerelt, vagy, hogy meghalt volna.

Az anyag legnagyobb blokkját Gáspár György szakaszvezető levelezőlapjai alkotják. A már idézettel együtt 21 db tőle származó tábori lapot találunk, amelyeket az orosz frontról írt 1942. június 8. és 1943. január 9. között. Az 1942. június 12-i dátummal írt lapja²⁹ azért érdekes, mert megtudjuk, hogy ebben az időben hol szolgált. A megszólítás felett jól kivethetően más, vastagabb ceruza írással valaki megpróbálta a később tankcsatájáról nevezetessé vált orosz város Kurszk nevét a lapra írni, a kísérlet csak másodsorra sikerült. Elképzelhető, hogy egy itthon lévő katonatárs tudatta Gáspár György szkv. hollétét szüleivel. A várost egyébként a Moszkva felé nyomuló németek még 1941. novemberében foglalták el és 1943. február 8-ig tartották, s ebben, mint forrásunk is jelzi a magyar hadseregnek is volt szerepe. Ugyanezen a napon testvéreinek is ír egy másik lapot, melynek sorait legkifejezőbbben talán az *ironikus* jelzővel jellemezhetnénk: „Szeretett, kedves Katikám, Marikám és miskánk(!) Szeretnék küldeni egy fényképet, hogy lásátok tik is eszt a nagy gyönyörűséget, ami itt van, de külömben láhasátok oda haza is a moziban. Majd, ha eljön az idő, és hazamegyek a jó isten segítségével, majd többet tudok...”³⁰ 1942. július 26-án is két levelezőlap hagyja el a tábori postahivatalt, de az egyiket még 19-én írta Gáspár György: „Kedves szüleim, sokszor eszembevan, hogy de jó volna otthon aratgatni, de ha el hoztak. Igaz itt is aratás van, csak más. Kedves szüleim, ha az első lapot meg kapják, irjanok mán az otthon létükről, mert ojon jó volna olvasni, hogy mi von otthon. Isten velük és velem is... maradok hűftok, gyuri oroszországban”.³¹ A másik lap a szovjetek által alkalmazott *felperzselt föld* taktikára utal és kifejezi azt a hadi propaganda által táplált reményt, hogy az év végére a háború győzelmesen befejeződik: „...Kedves szüleim, küldjenek csomagot, mert ez az orosz ország nagy és üres...

²⁷ Abaúji Múzeum adattára: 611/33.

²⁸ Abaúji Múzeum adattára: 611/26.

²⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/3.

³⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/10.

³¹ Abaúji Múzeum adattára: 611/11.

Kedves szüleim, ha nagyon jól megy, talán boldog karácsony lesz, olyan amijen még sosem volt, de ez az isten kezében van, mert itt csak ő segíthet rajtunk...³² Az 1942. augusztusából való lapok individualista korunkban különösen tanulságosak, azt bizonyítják, hogy Gáspár György szkv-t nehéz frontszolgálata közepette nemcsak a maga kínjából, hanem az otthonmaradottak gondjai is erőteljesen foglalkoztatják: „...Kedves édes anyám, édes apám(!) 27-én kaptam meg a levelet, amira azonnal válaszolok. Meg értem, hogy nagyon hitvány termés van. Talán kevés az eső, hát innen mehetne egy kicsi haza. Legközelebb írják meg, hogy hol menyi let, mert olyan jó, ha egy lapot kapunk. ...aszt is hallom, hogy a buzát elverte a jég...³³ „...Mihály öcsém, neked csak anyit írok, hogy mulas az őszi lagzikban jól, de a lovakról ne feledkez meg, mert ha a jó isten el hozza aszt a napot, hogy hazamegyünk, kövér lovakat szeretnék látni, mert itt látok elég rosszszat, hát legalább oda haza lássak jól.³⁴ „Kedves aranyos Katikám és Mariskám(!) Ahogy it jövünk megyünk, látom a sok buzát, gabonátt, árpát, de sokat eszembe van, hogy amikor odahaza bisztattalak benneteket az aratásnál, hogy ne féljetek ez mán jobb lesz, ez mán könnyebb lesz, ha a végére érzünk, pihenünk. Hát most nem bisztatlak benneteket, és aszt sem tudom, hogy mikor bisztatlak, mert mán a nyáron nem, mert ez mán elmúlt, ha csak a jövő nyáron nem. Isten veletek kedves testvéreim, éreztétek jól magatokat, csak a híradót ne nézzétek meg a moziban (!) (kiemelés – Sz. P.).³⁵ Ez utóbbi kiemelt részből kitűnik Gáspár György tapintatossága is, hiszen meg akarja kímélni hűgait a háború borzalmainak vizuális élményétől, mert vélhetőleg tudja, hogy a borzalmakat, megpróbáltatásokat nem képes egészen elfedni a propaganda.

Gáspár György augusztusi lapjai között találunk kettőt, amelyekben a hazavágyódás érdekes kifejezést nyer. *„Kedves szüleim és testvéreim(!) Legyen ez a pár sor írásom reátok boldog büszkeséggel gondoló, szívből szerető, életetek meg tartásáért az édes otthonról tá(vol) idegenben örökös élet veszéjben forgó, imádkozó lelkem üzenete. Most érzem csak, mennyire szeretlek benneteket, látom elhagyott falumat, hajlékomat, hol bölcsöm ringott, az igazi hazámat, hol még a túske is szebb, mint itt a virág. De én nem lehetek ott, elkellit jönnöm, hogy bisztos nyugalommal hajthassátok le a fejetekeket álomra, én addig öröködöm mesze mesze idegenben.³⁶ Szembetűnő az idézett sorok eltérő stílusa Gáspár György más lapjaihoz képest. Megjelenik benne a propaganda által sulykolt abnormális motívum, miszerint a magyar honvéd hazáját védi, az itthoniak nyugalmát óvja az ország határaitól többszáz kilométerre. E gondolat „formába öntése” származhatott akár egy megtévesztett, irodalmiaskodó frontarcostól is, aki akár komolyan is gondolhatta a lelkesítésére sokszor hangoztatott lózungot, de valószínűbb az, hogy egy puska-port soha nem szagolt bértollnok émelítő „alkotása”. Az is bizonyítja a klisészerű szöveg átvétel voltát, hogy mindvégig „falumról, kis falumról” tesz említést, holott Mezőkövesd 1942-ben is városrangú település. Ha nem is ennyire (mesterkélten) fennkölt, de mennyivel emberibb és hitelesebb ugyanennek az érzésnek a sajátlagos kifejezése! „...Hej, de sokat gondolom, hogy de jó vólna mán oda haza jól lakni süteménnyel, de az még soká lesz, vagy hogy lesz e nem tudom...³⁷*

A háborús levelezés nagyon fontos vonatkozása az is, hogy a levélíró nemcsak magáról számol be, hanem azokról a társairól is, akiknek rokonsága elérhető közelség-

³² Abaúji Múzeum adattára: 611/15.

³³ Abaúji Múzeum adattára: 611/16.

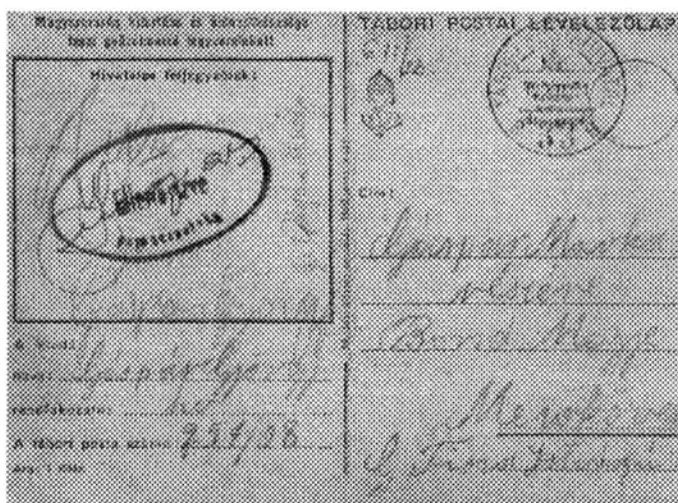
³⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/55.

³⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/32.

³⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/14.

³⁷ Abaúji Múzeum adattára: 611/12. 1942. augusztus 24.

ben van a saját családjához. „...Kedves Szüleim, még a kövesdiek meg vagyunk mindnyájan együtt, csak Fülöp Jancsi ment el közülünk...”³⁸ Gáspár György szkv. igencsak szorgalmas levélíró, amint ezt egy napon keltezett több lapja is bizonyítja, de megsebesüléséről már csak a felgyógyulásáról szóló lapjából értesülünk. „Kedves Szüleim(!) A legnagyobb szeretettel szollok hozzájuk, szeretném ha ez a pársor írásom a legjobb egészségben találná mindnyájukat, mint hála a jó isten nekem van. Kedves szüleim, szépen felgyógyultam, a kórházból már kijöttem, most már itt vagyok a csapatomnál.” A keserves frontszolgálatban a legnagyobb eseménynek számít a találkozás a közvetlen rokonokkal. „Kedves szüleim(!) Az útban, mikor a kórházból mentem kifelé a csapatomhoz, Gazi bátyámmal találkoztam. Ő jó hejen van, ő is várja a leváltást, de mink megmég jobban, de egyre csak késik, hogy egyáltalán lesz e belőlle vala, hát nem tudjuk.”³⁹ A népes Gáspár familia másik tagja, szintén a frontról küldi lapját Mezőkövesdre a Tisza István út 1. szám alá. Őt is Gáspár Györgynek hívják, de a rendfokozata honvéd, és a tábori posta száma is más: 257/08. Valószínűnek tűnik, hogy ez a másik Gáspár György öccse Gáspár Andrásnak, hiszen egyik lapján Gáspár Andrásné ángyának szólítja.



Gáspár György hv. levelezőlapja keresztlányának,
„Gáspár Marka részére”⁴⁰

Unokaöccsének sérüléséről is tőle értesülünk: „...megértettem, hogy Gyuri felgyógyult, és megint kihoszták, de csak nyugodjon bele, mert így akkor Gyuri még épen van, mer most bár menyitis szenvedünk mi iten, nem adhatunk elég hálát a jóságos istenek, ha minket épen hazasegít inen...”⁴¹ A sebesüléséből felépült Gáspár György szakaszvezető 1942. december 10-én már megint az orosz frontról ír. Lapja azért különösen érdekes, mert a háború viszontagságai közepette is igyekszik megőrizni jókedélyét, öccsének tréfas hangulatú lapot küld. „Kedves öcsém(!) Először is gratulálok neked és a többieknek is, már ha egy kicsit elkésve is, de tudod, úgy el vagyunk mi itt foglalva a pálinka ivásban, hogy sokat aszt sem tuggyuk, hogy mi van(:) vasárnap, ünnepnap vagy hétköznap.

³⁸ Abaúji Múzeum adattára: 611/30. 1942. szeptember 7.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/23.

⁴¹ Abaúji Múzeum adattára: 611/4. 1942. december 15.

Itt olyan egyformák a napok... ”.⁴² A családtól elszakítva, a háború pokla még elviselhetlenebb akkor, amikor jeles napok, családi ünnepek közelednek. Gáspár György szakaszvezető 1942. XII. hó 17-én két lappal is megkeresi övéit. Az egyiket szüleinek írja, amelyben megnyugtatja őket, hogy már egészséges. A másik lapot húgához, „Gáspár Borbála kisleánynak” írja, mely érdemes az idézésre: „Kis hugocskám(!) Nagyon szépen köszönöm a hozzám való jószágodat, te nem felejtesz engemet el, de csak imád kozzál, és a jó isten meg fog segíteni. Aszt pedig, hogy az éjjéli misére egygütt menjünk, mán nem lesz belöle semmi. Minekünk itt lesz az éjjéli mise, még orgona is van. Sztalin orgona, szépen szól, csak halgatni nem jó. Demán többet nem tudok írni. Kicsi Boriskám, jó kis lány legyél, egyszer majd találkozunk, és akkor majd el megyünk az éjjélire, de csak 1943-ban. Isten veled és Bözsikével is, bátyátok sokat gondol rátok, Gyuri.”⁴³



Üdvözlőlapp 1942. karácsonyából az orosz frontról⁴⁴

A következő, 1942. XII. hó 26-i dátummal keltezett lapból az derül ki, hogy Gáspár György öccse, Mátyás a karácsonyt és a szilvesztert otthon töltötte. Gáspár György utolsó levelezőlappját 1943. január 6-i dátummal találjuk. „Kedves jó Szüleim (!) Ma, 6-án kaptam tőlök kupertába cigaretát, és a levelükből értem, hogy huszon harmadikán fel tett egy két kilos csomagot édesanyám idekintre. Nagyon soká ér ki a csomag, ezért kérem, hogy ne külgyenek senkitől és postán sem, mert a jó isten segítségével hamarosan megyek haza szabadságra, külölbélül január vége felé.”⁴⁵ Minden jel szerint Gáspár György szakaszvezető 1943. januárjában „végleges szabadságra ment”, hősi halált halt valahol Oroszországban, talán a Don kanyarnál. Erre egy, az öccsétől, Mátyástól származó 1943. IX. hó 13-i keltezésű lapból következtethetünk.

⁴² Abaúji Múzeum adattára: 611/3.

⁴³ Abaúji Múzeum adattára: 611/27.

⁴⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/50. A képeslap azt a propaganda által a filmhíradókban, korabeli újságokban gyakran hangoztatott képtelenséget illusztrálja, hogy a magyar honvéd a magyar határtól mintegy 2000 km-re hazaáért, családjáért harcol.

⁴⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/34.

„Kedves Szüleim! Fogadják ezt a kis lapot olyan szeretettel, mint amilyennel én küldöm. Jól vagyok, egészséges, melyet maguknak is szívből kívánok az Istentől. Édesanyám az egyik levélben írja, hogy én bennem nagyon csalódott, mert *szegény Gyurink* (kiemelés - Sz. P.) több levelet írt...”⁴⁶ Talán nem tűnik megalapozatlannak az a következtetés, hogy bátyját elhalálózása miatt emlegeti a fenti módon Gáspár Mátyás örvezető az orosz front-ról írt levelében. A lap folytatása is nagyon tanulságos, hiszen tetten érhető benne a reményvesztettség, amely a szovjet Vörös Hadsereg ellentámadásából, előrenyomulásából, a fronton harcoló magyar katonák kiszolgáltatottságából ered. „...*ha egyszer hazasegít az Isten, mindent megmagyarázok édesanyám, minden vasárnap misét halgatok és imádkozok értetük, hogy e(gy)szer erőben és egészségben láthassuk viszont egymást.*”⁴⁷ Habár ez a levél még otthon, Mezőkövesden találja Gáspár Mihályt, hiszen a frontról bátyja az apjuknak való engedelmességére és anyjuk szeretetére biztatja öccsét: „*Miska öcsém, édesapámnak minden szavát megfogadd: anyánkat, azt a drága, jó anyát, misukám; szeresd, tiszteld, s imádd... mert mi Isten után mindent nekik köszönhetünk.*”⁴⁸ Nemsok idő múltán az előbb megszólított Gáspár Mihályt is katonasorban találjuk, hiszen 1943. november 3-án keltezett levelezőlapját „Ali Jánosné úrasszonynak” címezi Tasnádról a 102/1. fog. v.h. szd. kötelékéből. Kiderül ebből a lapból, hogy lánytestvérei közül Katalin a felesége Ali Jánosnak, akivel nemsokára szintén a háború viharában találkozunk.

A Gáspár fiúk egyike, Gáspár István 1943. január- februárjában Budapesten tartózkodik, hiszen három levelezőlap van tőle az említett időszakból. Előtte sem, utána sem találunk tőle híradást, ezért nem tudjuk ott tartózkodásának okát és körülményeit. Az első lapjának tanulsága, hogy az itthoniak a frontról írók visszafogott fogalmazása ellenére is pontosan tisztában vannak a kint lévők helyzetével. Lapjait az eddigiektől eltérő, szép, vallási ichletésű kezdőformulával indítja: „*Dicsértessék az Úrjézus szent neve, e szép szóval köszönök hozzájuk szeretet kedves édes apám és édes anyám és az egész család(!) ... Tudatom velük, hogy gyuritol kaptam levelet, tiszteli magukat, és mikor a levelét olvastam,, a szememből kiesett a könnyű, hogy írta, denagyon szeretet volna haza jöni, velük találkozni, denem engeték, hanem viszakelet szegénynek meni. ... Gáspár tól mégnem kaptam levelet, nem tudom, hogy mivan vele... Tisztelem, csókolom minájukat.*”⁴⁹ A levelezőlapok közül talán a Gáspár Istvánei tanúskodnak a leggyengébb írásképekről. Érdekes jelenség, hogy valamelyik műveltebb családtag, aki hozzájutott Gáspár István egyik lapjához, jó tanár módjára piros ceruzával kijavította annak néhány sorát.⁵⁰

Nem történelmi feladat megítélni a telepátia létezését, mégis érdekes dolog, hogy 1943. február közepéből két lapot is találunk, amelyekben a szokásostól is nagyobb aggodalom fogalmazódik meg Gáspár György miatt, akinek ezidőtájt való elhalálózására következtettünk egy későbbi lap szóhasználatából (lásd fentebb!). A szülők rossz sejtelmére utal Gáspár István 1943. február 12-én keltezett levelezőlapja. „...*A levelüket megkaptam, mejnek nagyon megörültem, de mikor olvastam, nagyon el szomorodtam. Meg értetem belőle, hogy sem gáspárral nemtudnak, sem gyuriról. Elégszomorú levelet írtak, demajd csak megsegíti a jo isten őketis, hogy hazakerülnek. Én már három három lapot irtamnekik, és egyre sem kaptam valasz(t).*”⁵¹ A losonci rendőr is aggodnik fronton lévő

⁴⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/34.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/47.

⁵⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/56.

⁵¹ Abaúji Múzeum adattára: 611/45.

(fél)testvérei miatt. „Gyurinktól - sem Gáspártól még ez ideig levelet nem kaptam, ha magok kapnak tőle levelet, közöljék azonnal. Gyuritól január 6 iki levelet kaptam.”⁵² Különös ez a lap, hiszen két részét szembetűnően más kéz írta. Az első rész egyenes állású robusztus betűit minden bizonnyal férfi írta, vélhetően maga Radványi József. A második rész apró, szálkás, dőlt betűit pedig valószínűleg felesége vetette papírra diktálás után. Azt, hogy az asszony valóban férje szavait írta le, mutatja a következő részlet: „Dohányom is van egy párpakli, alkalom adtán, ha haza sikerülne menni, azt is vinném.”⁵³ Érdekes, életszerű epizódnak tekinthető a háborús időben a következő néhány sor: „Misukám, légy szíves papírba csomagold be az egyik kalitkát, és póstán, vagy vasúton adfel, mert van egy kanári madaram.”⁵⁴

Ezek után egy fél éves hiátus következik a lapok időrendjében, amelyet csak egyetlenegy bont meg: Gáspár Gáspár honvédnak már a bevezetőben hivatkozott húsvéti üdvözlője, melyet öccsének, Mátyásnak címzett: „Boldog Húsvéti Ünepet Kívánok Kedves öcsém, mátyás a mesze ukrainából. Tisztelek min a Ketőtokeket. Tisztelem sogort is meg Katinkat is. Boldog ünepet kívánok, isten veletek, velem is /Gáspár”.⁵⁵ Tőle egyébként (jó idővel) ezek után már csak egyetlen lapot találunk 1944. V. hó 26-i dátummal. Utolsó híradásában édesapja egészségi állapota miatt aggódik: „Kedves édesapám, a hozám küldöt levelit meg kaptam. Értem alevelikbő, hogy nagy-on beteg volt, meg most is nagyon genge. Vigyázék mármagára, mert nem 14 éves már, nemenyék már sehová sem(!)”⁵⁶ Ezen a lapján más tábori postaszám szerepel, mint az előzőkön. Nem lehet tudni, hogy a két utolsó lap között eltelt hosszú időszakban, esetleg sérülés miatt ideiglenesen leszerelték és gyógyulása után más alakulathoz sorozták be, vagy a folyamatos frontszolgálat idején helyezték máshová. További sorsáról sem lehet megtudni semmit a rendelkezésünkre álló anyagból.

A következő blokkot az orosz fronton harcoló Gáspár Mátyás örvezető, a Szilágy megyei Tasnádon katonáskodó Gáspár Mihály honvéd és a Losoncon szolgálatot tévő rendőr, Radványi József levelei jelentik. Bátyja biztató szavai ellenére tehát („...munka az lenne akár a füleki gyárba is...”⁵⁷) Gáspár Mátyásnak sem sikerült a frontszolgálat alól mentesítő hadiüzembe kerülnie, itt kellett hagynia szüleit, testvéreit és feleségét. Valamennyi levelező közül az ő soraiból árad a legnagyobb keserűség, sőt a tehetetlen düh is kifejezést nyer, már amennyire ezt az ellenőrzés lehetővé teszi. Bizonyára nemcsak a többiekétől eltérő természetében kereshetjük a magyarázatot erre, hanem a hadi helyzetnek éppen ebben az időszakban történt gyökeres megváltozásában is. Ne feledjük, túl vagyunk Sztálingrádon, a voronyezsi kataklizmán, szeptemberben a szovjet hadsereg visszafoglalta Nyezsint, Brjanszkot, Csernyigovot, november elején pedig Kijevet. November 1-je, úgy látszik a könnyebb frontnapok közé tartozott, mert Gáspár Mátyás ekkor három lapot is ír: egyet apjának, egyet anyjának, egyet pedig Mihály öccsének. Gáspár Andrásné úrasszonynak címezve a következőket írja: „Kedves Szüleim és testvéreim! / hasonló jó egészséget kívánok a számukra, mint nekem van, hála az Istennek. Igaz, hogy utazunk, de már nagyon régen kaptam tőlük lapot, tehát írják már meg, hogy vannak. Szerettem volna a vetési munkák elvégzésére haza jönni, de már esetleg a végére érek haza, ha az Isten segít. Misinktől kaptam már levelet, írja, hogy jól van. Én sajnós, hogy

⁵² Abaúji Múzeum adattára: 611/57.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/2. 1943. április 18.

⁵⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/38.

⁵⁷ Abaúji Múzeum adattára: 611/57.

már a 4-ik Mind sz. ünnepet töltöm *komiszba* (kiemelés - Sz. P.), de egyszer majd csak meg elégszik a sors vele. Isten velük, csokolom mindnyájukat, fiok Mátyás.”⁵⁸ Nemrég bevonult öccsének, Mihálynak a frontkatoná biztatólag a következőket írja: „*Kedves öcsém! / Fogadd kedvesen a lapomat, melyben kívánok jó egészséget, mint nekem van. Hogy múlik az ujonc idő? Tudom egy kicsit nehéz, jóformán még írni is alig van idő, igaz-e(?), de ne fél, majd letelik egyszer. Remélem már ki vagy nevezve tisztos iskolára? Ha egy kissé nehéz is, de szégyelném magam, ha elmaradnál a bátyáidtól. Ügyes légy, hogy karácsonyra kiérdemeld a szabadságot, és akkor majd találkozunk. Isten veled, ölel bátyád az orosz földről, Mátyás.*”⁵⁹ November 9-én írt lapját húgának „Gáspár Boriska kislánynak” címezi. A nagyon megfakult lap szövegéből csak a megszólítás (*Kedves testvéreim, Boriska és Rózsika*)⁶⁰ és néhány szó vehető ki, de ezekből is kiderül gyöngéd szeretete kistestvérei iránt. Utolsó 1944. II. hó 18-án írt lapjának szövege is sajnos hiányos, egyik sarkában valamilyen vegyszer teljesen kifakította az írást, de a megmaradt szövegrész is kellőképpen illusztrálja családjá iránti érdeklődő szeretetét és megismerhetjük túlélési stratégiáját is: „*Kedves Szüleim! / A jó Isten nevében szólok hozzájuk, és kívánok a számokra hasonló jó egészséget, mint nekem van h. I.*”⁶¹ *Én jól vagyok, egészséges és vidám dacára annak, hogy buskomornak kellene lenni, de rá jöttem, hogy egyre megy.*

Miska öcsémet nem-e hívták már megint be, nagyon boldog voltam, amikor halottam, hogy leszerelt. A kis Boriska beteg e, jár e még kezelésre. Mariska férjhez ment e(?) ... kis erzsike szorgalmas e még(?) ... szeretném tudni, de talán már ... győződhetek meg rólla Édesanyám ... a lityát, mert itt jelenleg havazik ... de már soraim zárom, Isten ... Jó szüleim, testvéreim, a boldog visz. lát. rem., Mátyás.”⁶² A féttestvér, Radványi József 1944. IV. hó 22-én keltezett levelében a következő sorokat találjuk: „*Matyit is üdvözlöm Marival együtt, a levél írást fel ismertem*”⁶³ (kiemelés - Sz. P.). A kiemelt szövegrészből következtetve felmerül annak a lehetősége, hogy Gáspár Mátyás esetleg dezertált, mert nem volna szükség csak az írása alapján azonosítani az otthon tartózkodó örvezetőt, ha nevét ráírja az emlegetett levélre. Ennek ellentmond azonban névszerinti említése, ami igen megkönnyítené a Tábori Csendőrség dolgát. Egy másik, ugyancsak Losoncról érkező lap néhány sora is arra utal, hogy Gáspár Mátyást leszerelték, de az ötödik Mindenszentek ünnepét sem tölthette övéi között, mert a Szálasi-puccsot követő általános mozgósítás idején újra behívták „Rimaszombatba”.⁶⁴

Ezek után ismerkedjünk meg a legfiatalabb Gáspár fiú, Mihály életének a lapokból feltáruló néhány momentumával! Az eddig bemutatott levelekben is többször megszólították testvérei, de csak annyit tudtunk meg, hogy 1943. kora őszéig ő még otthon tartózkodott. A már idézett, 1943. XI. hó 1-jén, Mátyás bátyja által írt biztató sorokból értesülünk arról, hogy bevonult katonának.⁶⁵ Az is kiderül, hogy a Szilágy megyei (Erdély) Tasnád laktanyájában kezdte a katonáskodást. Ide írt neki egyik kövesdi cimborája. „*Kedves Miska barátom. A várva várt leveledet megkaptam, ami úgy gondolom, hogy a barátság kifejezője volt. ... Kedves komám, nagyon sajnálom, hogy a koper* (Sz. P. bizo-

⁵⁸ Abaúji Múzeum adattára: 611/5.

⁵⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/24.

⁶⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/48.

⁶¹ Teljes mértékben illusztrálja Hanák Péternek a népi levelek állandó formai elemeire tett megállapítását ez a rövidítés is. *Hanák P.*, 1973. 75.

⁶² Abaúji Múzeum adattára: 611/35.

⁶³ Abaúji Múzeum adattára: 611/35.

⁶⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/18. 1944. október 12.

⁶⁵ L. 56. jegyzetpont

nyára egy harmadik cimborájuk beceneve) lakodalmára haza nem jöttél. Hívogató volt a remek, és így gondolhatod nem igen volt neki unalmas. Különböen elég pocsek idö volt a lakodalom napján. Meghíva én is megvöltam, úgy a kéröbe mint a lakodalomba, de sajnos nem mehettem el.”⁶⁶ Nagyon érdekes a folytatás, mert értékes információkat kapunk Mezőkövesd zenei életére vonatkozólag. Tudomást szerzünk arról, hogy létezik egy – valószínűleg – fúvós zenekar, melynek a feladó Nyitrai István és a címzett Gáspár Mihály egyaránt tagja. „Hiába nekem más programom is volt (mint a lakodalom - Sz. P.), tudod minden este zenepöbpa. (Azért nem a legillöbba dolog, hogy Nyitrai István nem hagyta ki azt az egy pöbpat - Sz. P.) Képzeld, azt akarja a főök, hogy Laci bácsi december 5-re tanítson be 18 zenész újjoncot gondolod sikerül e ez az állítás. Hát véleményem szerint lehetetlen. Igaz, hogy már 3 fiú eltudja fujni a skállát, de ez még mind kevés... Hát öregem, számozás nélkül már nég indölöt tanultunk meg úgy mint: feszt indölö, a tizedes úr indölö, a levente ifjúság indölö, a huszárnoták ind., a szózatról, a Himnuszról nem is beszélve, na meg a Hiszekegy... Még egy újságot a remekről, mennek sor alá... Kedves öregem, már amióta elmentél tudnék egy néhány új notát megtanítani veled. És Te tanultál e már? már úgy érteve, hogy notát. Lajostól most kaptam levelet hogy már kezdi megszokni a katonaeletet. Most már búcsúzom: István.”⁶⁷

A sokszor megszólított Gáspár Mihálytól csupán egyetlen lapot találunk az anyagban, amelyet 1943. november 3-án írt „Ali Jánosné úrasszonynak” Tasnádról, mint a 102/1. fog. v.h. szd. honvédje. Erre már hivatkoztunk a rokoni kapcsolatok felfejtése kapcsán, de további részei is igen érdekesek. „Kedves testvéreim, Kati és Mari(!) A levelet meg kaptam, amit a Murányi hadapröd örmestertől küldtetek. Nagyon megörültem neki, pláne, mikor felbontottam és megtaláltam a tízpengöt. Hallom, hogy minden ki hazament szabadságra, csak én nem. Tudatom veletek, hogy én is megyek máma, csak az a hiba, hogy nem haza, hanem a kórházba, Szatmárnémetibe, egy kis operálásra. A nyakomot vágják ki, meg a kezem fején van vagy 5 seb, és azokat bekötözni. Édesanyáméknak majd onnét írok, legyenek nyugodtak, mert hála Istennek más bajom nincs, nagyon jó egészségem van, amit mindannyiuknak kívánok”⁶⁸ (kiemelés - Sz. P.) A kérvényt oda attam Murányi hadapröd úrnak, mert azt mondta, hogy ő majd elintézi, amíg én oda leszek. Majd máskor többet írok, Isten veletek, maradok hű testvéretek, Miska.”⁶⁹ Az emlegetett kérvény nyilván leszerelési kérelem volt, melyben Gáspár Mihály hivatkozhatott frontszolgálatot teljesítö testvéreire, Mihályra és Gáspárra, s talán arra, hogy idös apja mellett feltétlen szükség lenne munkájára a családi gazdaságban. Nem tudni, hogy feltételezett érveinek, vagy betegségének köszönhetően Gáspár Mihálynak sikerült elérnie, hogy leszereljék, bizonyítja ezt, hogy losonci féltestvére 1944. április 22-én neki írt levelét Mezőkövesdre címezte. Kiderül ebből, hogy -akárcsak György bátyja- ő is megpöbpat a katonaságtól mentesítö rendöri állományba kerülni. „Kedves Öcsém, Mihály! Hozzám intézett leveledet megkaptam, melyből megértettem, hogy készen álsz az utra. Hátcsak gyere akkor, amikor jönak lássátok édesapámmal. Misukám? most még nem leszel te rendör, ha fel is vesznek, itten csak első fokon megvizsgálnak, és a kérvényeidet beveszik, hamár körülbelöl megfelelsz, és csak majd ha a főkapitányság érdemesnek tart az okmányaid után a fölvételre, akkor hívnak be az eredeti felvételre, természetesen

⁶⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/52.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ A kiemelt rész tökéletesen alátámasztja a Hanák Péter által a formulák kötöttségéről írtakat. *Hanák P.*, 1973. 75.

⁶⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/44.

most is megvizsgálják, de még ez a fölvétel nem biztos, hogyha itt fel vesznek valakit, akkor már rendőr.

Én is májusba adtam be Miskolcon a kérvényt, és csak a következő év februárjába hívtak be, tehát, hogy a behívás mikor lesz, még azt nem tudom. Gyere, várunk. ...

Jól vagyunk, a gyerekek már kezdenek álldogálni, és menni is próbálkoznak. Isten velük, fajok, Radványi. Losonc, Szabolcska u. 16. sz.”⁷⁰

Nem sikerült Gáspár Mihálynak sem a rendőri állást megszereznie, hiszen József bátyja 1944. VI. hó 9-én a következő vígasztaló sorokat írja: „Kedves Szüleim! Szeretettel üdvözlöm mindanyijokat és a legjobbakat kívánom számukra. Édes apám és Édes anyám, tudom üres lett az udvara megint, Miskának a bevonulásával, és neagódjának ezért, méghogyha akár milyen nagyszükség is lenne reá, és akár milyen csendes is lett az udvar. Miska már jó helyen van egyenlőre, és lehet, hogy még jobb helyeis lehet idővel, ha sikerül neki a terve. Iszen előb utobb vándornak kellett volna neki is lenni, és miért ne kezdje meg idejében, legalább a gondoktól megszabadult, és e helyet tanul a maga javára és hasznára.”⁷¹ A nehéz időkbén talán mégnagyobb fontossága van az unokákról irtaknak, hiszen (ilyenkor különösen) ők jelenthetik a jövő reménységét. „...Tudatom velük, hogy Lacika már elindult, járkál egyedül. Joska meg csak nézi. Matyiékat is üdv., mind kettőjüket, Marinkat és a két kislányt. Magokat pedig sokszor csókolja szerető fiok, Józsi és a két kis csemete az anyjokkal együtt. Isten velük.”⁷²

A következő levelezőlappól megismerjük Radványi József (vérszerinti) édesapjának és édesanyjának felmenőit, és egyértelmű utalás történik arra, hogy édesanyjának második házassága az, amit többi gyermekének apjával, Gáspár Andrással kötött. Tudva a matyók erős római katolikus vallásosságáról, azt feltételezzük, hogy az első férj korai elhunytá, nem pedig válás miatt került sor a második házasságra, amelyből -a lapok tanulsága szerint- még 5 fiú és 4 lány született. „Kedves Szüleim! Szeretettel köszönök mindanyijokhoz és szeretném, ha a legnagyobb örömben találánám magokat. Mi is jól vagyunk, mind a négyen. A kisgyerekekről vasárnap csináltunk felvételt kettőt, nem tudom, fog e majd sikerülni, ha jó lesz valamelyik majd küldünk belőle. Mostpedig arra kérem édesanyámat, hogy menjen el a plébániára és kérje ki apai részről édesapám születési-anyakönyvi kivonatát, és anyai részről a maga keresztlevelét, valamint a házasságaik anyakönyvi kivonatát. Ugyan így Radványi nagypapa és Kis Csabai nagyanya születési kivonatukat, és házasságuk kivonatát. Anyai részről Takács nagypapa és Nyíkes nagyanya keresztleveleiket és házasságuk kivonatát kérném. Összesen háromszor három drb., vagyis 9 drb. okmány kel igazolás véget, hogy nem e zsidó származású vagyok, de nem csak nekem kel, hanem minden rendőrnek. (kiemelés - Sz. P.) Az okmányoknak drb.ja 1 pengő, vagyis 9 P., amit majd ha a ládát, zsákot és dohányt ha küldöm, azzal egy idejűleg elküldöm. Édesapámnak, ha felhuzza, egy pár cipőt, használatra tudok küldeni hozzá pantalonót is, ha kel, írják meg, de másnak ne mondják, ha kel sem, hogy én küldtem. Sokszor csókolom mindanyijokat. Isten velük jó szüleim. Szeretettel, fajok Józsi. Losonc, Szabolcska u 16.”⁷³

A levelezőlapp konkrét példája, megnyilvánulása az állami politika rangjára emelt antiszemitizmusnak. Ennek állomásait a különböző zsidótörvények felsorolását ehelyt, ez alkalomból feleslegesnek véljük, hiszen e témának óriási és könnyen hozzáférhető irodalma van. Összefoglalóan csak annyit jegyzünk meg, hogy a német nyomás, a szélső

⁷⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/53.

⁷¹ L. 61. jegyzetpont

⁷² Uo.

⁷³ Abaúji Múzeum adattára: 611/21. 1943. XI. hó 9.

jobboldali kezdeményezések ellenére is a német megszállás bekövetkeztéig Magyarországon a zsidóellenesség nem tobzódott ugyan oly mértékben, mint a környező államokban (addig deportálások nem voltak és a megkülönböztető jelzést sem kellett viselni), de mint lapunk szövegéből is kitetszik, az idő múltával a vészjósló jelek száma egyre gyarapodott.

A levelezőlap utolsó része a *kivetkőzés* folyamatához szolgál érdekes adalékkal. A népviselet elhagyásának fontos, általános tényezője a polgári kapcsolat, és azt is tudjuk, hogy általában a települések társadalmának módosabb rétegei kezdik először levetni a népviseletet. Mezőkövesden -már említettük- a Gáspár család a matyó város társadalmának felső rétegébe tartozik. Radványi József egy 1944. VI. hó 9-én szüleihez írt lapja azonban arról tanúskodik, hogy (nevelő)apja egyelőre ragaszkodik a régihez. „Édesanyám a cipőt és a nadrágot, ha nem szükséges, ha ráér, lenne szives vissza küldeni, nehogy ott elhanyagódjon.”⁷⁴

1944. májusában új névvel bővül a feladók listája: Ali János, a Gáspár hadba költözött vő feleségéhez, Gáspár Katalinhoz írt levelei új szint jelentenek. Eddig is tapasztalhattuk már, hogy ugyanattól a személytől, akár ugyanazon a napon írt lap hangvétele milyen más, ha szüleinek vagy testvérének ír az illető. Hitveshez írt lapokat csak Ali Jánostól találunk, melyekben a férji szeretetnek, szerelemnek néha szinte irodalmi megnyilvánulásaival találkozunk. „Kedves, drága anyukám(!) Szeretettel szolok hozzád a mesze távolból, és kívánok a számodra ojan jó egészséget, mint nekem van hála Istenek. Drága anyukám, a tizen eggyedik leveled megkaptam, amit minden nap várok. Írjál meg mindent, hogy mit csinálsz, és miért hányodol. Voltunk mármink máskor is külön, most is majd meg segít a jó Isten, és majd haza megyek. Drága anyukám, nem írod, hogy a családi segéjt meg kaptad e már. Meg a malac ólat csináltatod e már meg(?) Most mán zárom soraim. A csomagot várom, nem azért, hogy éhezünk, csak néha jó vona egy kis hazai. Isten veled, sokszor ölel szerető vérjed(:) Jani.”⁷⁵



Ali János saját kezűleg rajzolt lapja 1944. júniusából⁷⁶

⁷⁴ L. 61. jegyzetpontot

⁷⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/51. 1944. június 8.

⁷⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/43. 1944. május 18.

A csiga házában Ali János alakulatának tábori postaszáma látható. Felirata a korban egy igen népszerű Karády sláger első sora, érdemes talán a folytatásra: „...*Megkérem a rádiót oly szépen, / Közvetítsék kívánságdom: / Sokkal jobban szeretlek, mint máskor, / Minden percben rád gondolok százszor, / Valahol Magyarországon, / Valahol Magyarországon. / Arra gondolok, / Nézd, a csillag rám ragyog, / Azt a csillagot, / te ott ép-púgy láthatod. / Sokkal jobban szeretlek, mint máskor, / Minden percben rád gondolok százszor, / Valahol Magyarországon, / Valahol Magyarországon.*” Gondoljuk a sorok mögé még az énekesnő bűgő hangját, s elképzelhetjük, hogy a sívár, megpróbáltatásokkal teli frontonlét közepette valóban nyújthatott némi vigaszt a biztatásnak ez a módja.

Ali János 1944. VI. hó 23-i levelének hangvétele hasonlóan érzelmetli. Arról ír, hogy megkapta felesége három „kedves” levelét, meg a csomagot is a benne lévő levéllel. Vigasztalja feleségét, s közben kitűnik az „ellenség” iránti részvéte is: „...*meg kaptam... a levelet is... Megértetem mindent, hogy ti nektek mit jósoltak. Hát drága anyukám ne higgyélte, mert asz(t) nem tugya senki, hogy milesz, de úgy nem szabad elkeseredni, mint tik elvagytok. Hát akor az iteni nép mitszojon, és még is bíznak, hogy meg maradnak, tik pedig még hála a jo Istenek, meszevagytok az itenléttől. Hát édes anyukám bízá a jó Istenben, hogy meg segít, és én is haza megyek, mert én bízok.*”⁷⁷

1944. nyara a szovjet Vörös Hadsereg óriási offenzívájának ideje, amikor a Krim félszigettől a Baltikumig jelentős sikereket ér el, és hatalmas területekre terjeszti ki fennhatóságát. A D 144. tábori postaszám nem tudni, melyik magyar alakulatot jelölte, ezért nincs lehetőségünk arra, hogy meghatározzuk Ali János helyét az időben a magyarok által tartott széles frontvonalon. Mégcsak azt sem tudjuk, hogy hányadik magyar hadsereg katonája. Úgy gondoljuk, esetünkben nincs is ennek különösebb jelentősége, hiszen elsődlegesen célunk a háborús időknek az individumra gyakorolt hatását, következményeit megmutatni. A lapok lehetőséget nyújtanak a szerető férj érzelm nyilvánulásainak kedvességének bemutatására.

Szembevető az írásképből, írásmódból kitetsző képzetlenség és a megfogalmazott búcsúformuláknak a kifejező ereje közlötti látszólagos ellentmondás. Csak az igazán mélyen érzett férji szeretet, szerelem eredményezhetett ilyen sorokat: „...*irod, hogy neked nem kívántam szerencsét meg jó kedvet az aratáshoz. Teaszt jól tudod, hogy énnekem te vagy az elsőminden kínel, most pedig sokszor csokolak és sokat gondolok rád, szerető vérfjed, Jani.*”⁷⁸ Három nappal később írt levelében is igen szépen köszön el hitvesétől: „*Csókollak sok milliomszor, szerető férjed, Isten veled, a boldog viszont látásra. Jani.*”⁷⁹

A két levél írása között mindössze 3 nap telt el, és az utóbbi feladói részének tanulsága szerint Ali János honvédet örvezetővé léptették elő. Erre a tényre azonban a levél szövegében egy szót sem vesztegetett, sejtethető, mekkora jelentőséget tulajdonított neki. Talán ez az egyetlen olyan levél, amelyben információt találunk a körülményekre, a hadi helyzetre vonatkozólag: „*Kedves kis anyukám, irod, hogy ebe a hónapba is két csomagot atádfel. Csak egy kicsit későn atádfel, mert azota it sokat fáltozott (változott) a hejzet...* (kiemelés - Sz. P.)”⁸⁰ A két csomag meg nem érkezése is jelzi a katonák anyagi és morális utánpótlásának akadozását. A helyzet megváltozásának irányáról mindennél többet mond a dátum: 1944. augusztus 5.

⁷⁷ Abaúji Múzeum adattára: 611/19.

⁷⁸ Abaúji Múzeum adattára: 611/41. 1944. augusztus 2.

⁷⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/42. 1944. augusztus hó 5.

⁸⁰ Uo.

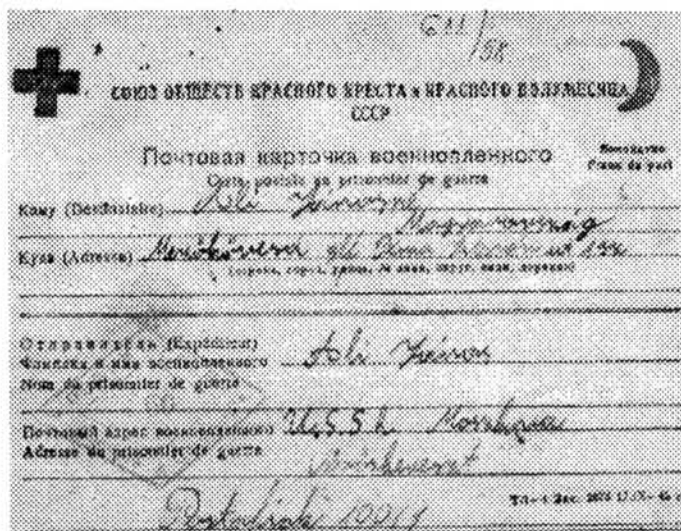
A háború Magyarországot, a magyarságot súlytó utolsó csapásait jól ismerjük, már ami a nagypolitikát és a hadi helyzetet illeti. Hozzávetőlegesen tudjuk az értelmetlen ellenállás, a nyilas uralom áldozatainak számát, ismerjük a felszabadító-megszálló orosz és román hadsereg gyakran kíméletlen harci tevékenységének következményeit. Azonban csak egyetlen levelezőlap is milyen sok apró, de ugyanakkor a történelmet emberközelbe hozó részlettel tud szolgálni. Lássuk mit ír Radványi József Losoncra 1944. október 11-én: „*Kedves Szüleim! Szeretettel üdvözlöm mindanyijokat és minden jót kívánok. Én egyenlőre jól vagyok, nincs semmi különös bajom, csak sok a dolgom az új lakással kapcsolatosan, és ugyan úgy a gondjaim, és nem tudom, hol lenne jó helyen a butoraink, és a még itt lévő ágy neműjeink és egyenruhájainknak. Legutóbb ugyan arra határoztam, hogy hagyom itt, ha vesz itt, akkor másüt is veszne, és ez ideig még nem hurcolkodott el egy rendőr sem, hát én sem fogok. Miska leveléből olvastam, hogy Matyit is be hívták újból Rimaszombatba. Édes apámnak elfelejtettem azt a pár pakli dohányt elküldeni, pedig tudom, hogy már szüksége van rá. Ha Mari eljön valamikor, majd el küldöm. Tudom sok dolguk van maguknak is, de nem segíthetünk semmit rajtok, mert nem engednek el bennünket sehová. A sarnyum is ott vesz, nincs aki lekasálja, se felébe, se pénzér. Még 40 p. napszámot is ígértem már, úgy sem kaszálják, de nem baj lenne semmi, csak az orosz fél ne duljon bennünket. Isten velük Jó szüleim... fajok, Józsi.*”⁸¹ Összefoglalásokból is, szűkebb tematikájú szakmunkákból is jól ismerjük a levél keletkezését megelőző közvetlen időszak legfontosabb eseményeit: Arad térségében megsemmisült a 3. Magyar Hadsereg, Budapesten felrobbantották Gömbös Gyula szobrát, Molotov Moszkvában átnyújtotta a magyar küldöttségnek az előzetes fegyverszüneti feltételeket, a 2. Ukrán Front egységei Szentesnél és Szolnok alatt elérték a Tiszát, már megkezdődött és a levél írásának napján is tart Debrecen térségében a háború második legnagyobb tankcsatája. A még magyar(-német) kézen lévő hátszág hangulatát, egy, a Felvidéken szolgálatot teljesítő rendőr aggodalmait, félelmeit azonban közölt forrásunknál azt hiszem semmiféle „mélyelemzés” jobban nem érzékeltetheti. Azt is megtudjuk Radványi József leveléből, hogy Gáspár Mátyást is újból behívták. A Gáspár családból tehát már megint legalább két testvér, Mihály és Mátyás, s ha még él, Gáspár és a családba benősült, Ali János szenvedő katonaként a háborút.

Ali János frontról küldött utolsó levelét ugyanakkor, 1944. IX. hó 11-én írta, mint (fél)testvére Radványi József Losoncra. Megható a nyilvánvalóan kiszolgáltatott helyzetben lévő katona reménykedése, az, hogy még ilyen körülmények között is gondol a gazdaságra, az éppen szükséges munkálatok elvégzésének fontosságára, pedig élete nyilván folytonos veszélyben forog. „*Kedves drága anyukám. Szeretettel szolok hozzád a mesze távolból, és kíván(ok) a számodra is jó egészséget, mint nekem van hála Istenek, mert nekem nincs semi bajom. A harmadikai lapodat meg kaptam. Drága anyukám, most egy kicsit soká írtam, de mink nemegésszén akor írunk, amikor mink akarunk, de én, amikor csak lehet írok kis anyukám. Írod, hogy már kiszetéték a kertből a krumplit, és let elég sok. Nagyon örülök neki, ne is hagyál semit el hanyagolni. Neféj májd meg segít a jó Isten, és meg ériük aszt, hogy úgy lessz, mint volt, élünk boldogan. Most már zárom soraim, sok csokjaimat küldöm az én kis anyukámnak. Isten veled, velem is, szerető ferjed Jani.*”⁸²

⁸¹ L. 64. jegyzetponton

⁸² Abaúji Múzeum adattára: 611/40.

Ali János vágya, reménykedése a háború végeztével még nem vált valóra, mert legközelebbi levelét 1946. III. hó 25-i dátummal találjuk egy, a hadifoglyok számára rendszeresített postai levelezőlapon.



Ali János hadifogságból írt levelének címlapja⁸³

Ali János hadifogságból írt levelének teljes szövegét azért tartjuk érdemesnek közlésre, mert számos volt hadifogollyal és hozzátartozóikkal történt beszélgetésem során az derült ki, hogy a hadifoglyok lapjait, leveleit csak a legkritikább esetben továbbították. Volt olyan feleség, aki négy évig nem tudta azt sem, él-e vagy meghalt már férje. Azt hiszem a levelezőlap semmi egyéb kommentárt nem igényel. „Szeretettel szolok hozátok drága anyukám és kislányom. Tudatom veletek, hogy jól vagyok. Nagyon szeretnék rulatok tudni, hogy hogy vagytok. Írjál, ha megkapod mindenkiről, hogy szüleink élnek, vagy a testvéreink. Sok szerencsét és egészséget kívánok az összes testvéreinknek, meg a szüleinknek. Kis Mariskára nagyon vigyáz(!) Számtalan szor csokollak szerető férjed. Jani.”⁸⁴ Következő (meglévő) lapját 1946. decemberében (a pontos dátum nem kivehető) írja. „Drága anyukám, kis lányom(!) / Sok egészséget, boldog ünnepeket kívánok. Én megvagyok, egészséges vagyok. Sokszor csokolak mindkettőtöket, szerető férjed / Jani. Isten veletek!”⁸⁵

E két levél magyarázatul szolgál Ali János feleségéhez intézett korábbi megszólításaira is, hiszen most már kislányát is, a kis Mariskát is említi. Hogy ezt a frontról írt lapjaiban nem teszi, csak az magyarázhatja, hogy mikor besorozták, felesége már áldott állapotban volt, de kislánya még nem született meg.

Még egyetlen fogságból származó lapját találjuk gyűjteményünkben 1948. III. hó 4-i dátummal. „Kedves drága anyukám és kis lányom! / Kívánom a jó Istentől, hogy ez a pársor írásom a legjobb egészségben találjon benneteket. Drága anyukám, írtad, hogy a kis Marika fényképét meg e kaptam. Még nem, pedig nagyon várom, de nemtudom, miért

⁸³ Abaúji Múzeum adattára: 611/58.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/46.

*mostanába levelet sem kapok. Írjál! Mondmeg a szüleinknek is, hogy sok jó egészséget kívánok nekik is, írjanak ők is(!) Drága anyukám írjál, mert én csak akkor vagyok boldog, ha olvashatom soraid. Írjál Marikáról és magadról, meg a kertről, hogy meg vannak e a gyümölcs fák, vagy milyenek, mert ha a jó Isten meg segít, akkor talán a nyáron eszkruluk. Drága anyukám vigyáz magatokra(!) Zárom soraim, sokszor csokollak mind a ketőtöket, szerető férjed Jani.*⁸⁶

Csak kívánhatjuk -tisztá szívből-, hogy Ali János vágya beteljesült legyen, a viszontagságos évek után, találkozzék feleségével, kisgyermekével, akinek születéséről - minden valószínűség szerint- egy feleségétől származó lapból értesült.

Ez volt az utolsó rendelkezésünkre álló és bemutatott levél. Mit mondhatunk epilógusként? - Nem tudjuk szereplőink további sorsát, mi történt velük azután, hogy feladták vagy megkapták általunk ismert utolsó lapjukat. Nem tudjuk, ki él esetleg még ma is közülük. Nem is szándékunk mindezek tisztázása, „kinyomozása”, hiszen nem a Gáspár család történetének feltárása volt a célunk, hanem egy kor egykori családjának levelezésével illusztrálni, emberközelbe hozni a tankönyvekből, szakmunkákból, háborús filmekből ismeretes -ismertnek vélt- háborús idő megnyilvánulásait egy család esetében. Reménykedünk abban, hogy ezzel, a második világháborúra vonatkozó (köz)-ismerethalmaz is némileg gyarapodott. Tagadhatatlan azonban, hogy a lapok, levelek nemcsak az időről szólnak, amelyekben keletkeztek, hanem íróikról is, akik között egyet sem találtunk rosszat.

A háborús időkből származó lapok szövege csak Gáspár György szakaszvezető halálát teszik bizonyossá, a többiekről nem tudjuk, nem tudhatjuk élnék-e, holtak-e. Nem is célunk ennek tisztázása. Csak azt kívánjuk, hogy az élők éljenek boldog öregkort, a holtak fölött pedig legyen könnyű a föld.

IRODALOM

Benda Kálmán (főszerk.)

1983 Magyarország történeti kronológiája. III. 1848–1944.

1983 Magyarország történeti kronológiája. IV. 1944–1970.

Grecksó, A. A.

1977 A Kárpátokon át.

Hajdú Mihály–Kázmér Miklós

1974 Magyar nyelvjárási olvasókönyv

Hanák Péter

1973 Népi levelek az első világháborúból. In: Valóság 3. sz. 62–87.

Kálmán Béla

1966–1989 (5. kiadás) Nyelvjárásaink

Mehner, Kurt

1984-től kezdődően: Die geheimen Tagesberichte der Deutschen Wehrmachtsführung im zweiten Weltkrieg 1939–1945. I–XII. kötet

⁸⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/60.

Morvay Judit

1966 A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. In: *Ethnographia*.

Ránki György (főszerk.)

1976a. Magyarország története 1918–1919; 1919–1945.

1976b. A második világháború története (2. kiadás)

Tyuskevics, Sz. A. (főszerk.)

1976–1984 A második világháború története I–XII. (magyar kiadás)

Szabó Nándor–Szalipszki Péter

1977 A második világháború harcai Kassa térségében. In: *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából. (Historické Zvesti z Minulosti Abovsko-Turnainskej Župy a Košíc)*. Forró. Új Folyam 1. sz. 178–219.

Ujváry Zoltán

1960 Népi kéziratok verseskönyveink. In: *Műveltség és Hagyomány I–II*. 111–143.

1963 Tasnádi Lajos botpaládi kéziratok könyve. In: *Józsa András Múzeum Évkönyve III. Nyíregyháza*, 155–174.

1980 Népköltészet és irodalom népi kéziratok könyvekben. In: *Népszokás és népköltészet*. Debrecen, 425–556.

Viga Gyula

1985 Néhány kisgyőri katonalevél az első világháborúból. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 23. 89–95.

Xantus Gyula–Zsupos Zoltán

1989 „Katona nélkül mit sem ér a mennyiség...” Válogatás Kiss István nagyváradi kéziratok katonakönyvéből. *Bihari Dolgozatok* 9.